

структурна-семантычныя асаблівасці этыкетных формул разглядаемых тэматычных груп азначаюцца, функцыянальна пераасэнсоўваюцца ў тэкстах казак у адпаведнасці з пэтычнымі асаблівасцямі жанру, структурай, спосабам існавання гэтых тэкстаў, спецыфікай фальклорнай прозы.

¹ Сацыяльна-бытавыя казкі. Мн., 1976. С. 417.

² Чарадзейныя казкі. Мн., 1973. Ч. 1. С. 274.

³ Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: В 3 т. М., 1957. Т. 2. С. 425.

⁴ Там же. Т. 1. С. 44.

А. А. ЛУКАШАНЕЦ

АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАЙ АРГАНІЗАЦЫІ КОМПЛЕКСНЫХ АДЗІНАК СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Комплексныя адзінкі словаўтварэння — словаўтваральныя парадыгмы, ланцужкі, гнёзды і інш. — адносяцца да разрады класіфікацыйных¹. Яны не вычляняюцца непасрэдна ў моўным патоку, а з'яўляюцца ў пэўным сэнсе даследчыцкімі пабудаваннямі. Сканструяваныя на падставе пэўных прынцыпаў і прымет, гэтыя адзінкі, па сутнасці, мадэлююць словаўтваральныя працэсы, што адбываюцца ў мове, і адлюстроўваюць характар фармальна-сэнсавых сувязей паміж лексічнымі адзінкамі, якія знаходзяцца ў адносінах словаўтваральнай матывацыі.

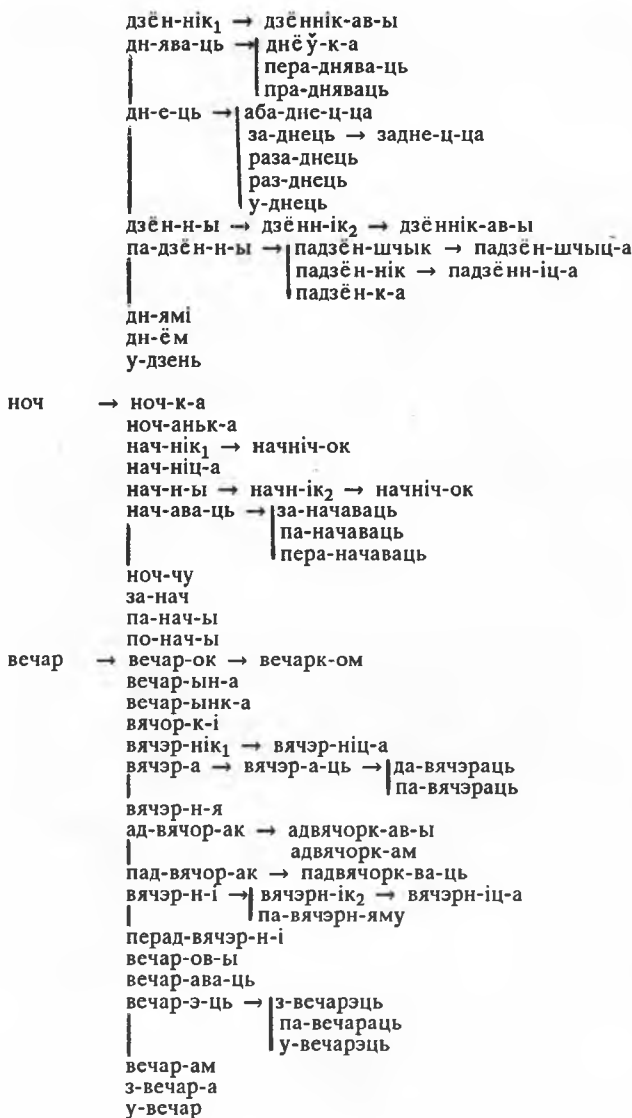
Словаўтваральнае гняздо з'яўляецца, безумоўна, самай складанай сінтагматыка-парадыгматычнай адзінкай у ісрархіі комплексных адзінак словаўтварэння. Яно характарызуецца максімальнай колькасцю лексічных адзінак, аб'яднаных разнастайнымі фармальна-сэнсавымі словаўтваральнымі сувязямі.

Несумненна, што ў сэнсавай арганізацыі гнязда цэнтральную ролю адыгрывае семантыка зыходнага слова, паколькі яна ў тым ці іншым выглядзе прысутнічае ў кожным кампаненце любога канкрэтнага гнязда ад першага да апошняга звяна словаўтваральнага ланцужка. У той жа час вельмі істотнай аказваецца і семантыка фармантнай часткі матываванага слова ў складзе гнязда ці сукупнасці гнёзд, якія даследуюцца. Семантыка ж зыходнага слова аказвае істотны ўплыў на склад і катэгарыяльную прыналежнасць кампанентаў словаўтваральнага гнязда.

Паколькі кожнае словаўтваральнае гняздо ўяўляе сабой пэўную мікрасістэму, уся лексічная сістэма мовы можа разглядацца як сукупнасць словаўтваральных гнёзд у іх узаемасувязях і ўзаемаадносінах. Зыходзячы з гэтага палажэння, гнёзды, як і асобныя лексемы, могуць разглядацца з пункту погляду сінанімічных, антанімічных, амашнімічных і г. д. адносін. У гэтым артыкуле на беларускім моўным матэрыяле разглядаюцца шляхі і сродкі фарміравання антанімічных адносін у назоўнікавых словаўтваральных гнёздах. У беларускім словаўтварэнні названая праблема спецыяльна не ставілася, хаця такі падыход да вывучэння моўных фактаў канкрэтнай мовы, безумоўна, будзе садзейнічаць аб'ектыўнаму разгляду асаблівасцей семантычнай арганізацыі лексічнага складу беларускай мовы з улікам словаўтваральна-матывацыйных сувязей. Тут нас перш за ўсё цікавіць пытанне, як антанімія зыходных слоў словаўтваральных гнёзд уплывае на фармальна-сэнсавую арганізацыю гнязда і як суадносіцца семантыка каранёвай і фармантнай часткі матываванага слова ў структуры антанімічных гнёзд.

Разгледзім словаўтваральныя гнёзды, зыходнымі для якіх з'яўляюцца нематываваныя назоўнікі-антонімы *дзень* і *ноч* і *раніца* і *вечар*.

раніц-а → раніч-к-а → ранічк-ай
 раніш-нік₁
 раніш-н-і → ранішн-ік₂
 перад-раніш-н-і
 раніц-ай
 дзень → дзян-ёк
 дзян-нік
 дзян-ніц-а

Зыходныя назоўнікі *дзень*, *ноч*, *раніца*, *вечар* уяўляюць сабой кампактную мікрасістэму, якую можна разглядаць як сэнсавае ядро цэлага фрагмента семантычнага поля часу. Падабенства семантыкі гэтых слоў, звязанае з прыналежнасцю іх да ядра аднаго семантычнага поля, абумовіла падабенства і фармальна-сэнсавай структуры іх гнёзд, а таксама наяўнасць у іх складзе аднолькавых катэгорый матываваных слоў. Напрыклад, на першай ступені словаўтварэння прадстаўлены:

а) матываваныя назоўнікі з мадыфікацыйным значэннем памяншальнасці: *дзень* → *дзянёк*, *ноч* → *ночка*, *ночанька*, *раніца* → *ранічка*, *вечар* → *вечар-ок*;

б) матываваныя назоўнікі з рознымі мутацыйнымі значэннямі: *раніца* → *ранішнік*, *дзень* → *дзённік*, *вечар* → *вячэрнік*, *вечарына*, *вячоркі*, *вечарынка*, *вячэрня*, *ноч* → *начнік*;

в) матываваныя прыметнікі са значэннем 'які мае адносіны да таго ці характэрны для таго, што названа матывавальным словам': *раніца* → *ранішні*, *дзень* → *дзённы*, *вечар* → *вячэрні*, *ноч* → *начны*;

г) матываваныя прыслоўі з часавым значэннем: *раніца* → *раніцай*, *дзень* → *днём*, *удзень*, *днямі*, *вечар* → *вечарам*, *звечара*, *увечар*, *ноч* → *ноччу*;

д) у трох з разглядаемых гнёзд першая ступень словаўтварэння прадстаўлена і адназоўнікавымі дзеясловамі: *дзень* → *днёць*, *дняваць*, *вечар* → *вечарэць*, *вечараваць*, *ноч* → *начаваць*. Іх словаўтваральныя значэнні: 'праводзіць час, названы матывавальным словам' (*дняваць*,

вечараваць, начаваць) і 'працэс пераходу ад аднаго стану сутак да другога' (*дзень, вечарэць*).

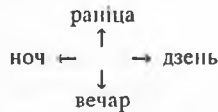
Такім чынам, першая ступень словаўтварэння ў гнёздах, якія тут разглядаюцца, прадстаўлена матываванымі словамі чатырох часцін мовы. Іх словаўтваральныя значэнні практычна супадаюць, што, відаць, можа быць растлумачана прыналежнасцю зыходных слоў гэтых гнёзд да адной лексіка-семантычнай групы часу. Тыпавая парадыгма першай ступені словаўтварэння мае наступны выгляд:

N (зыходны неўтворны → назоўнік)	N ₁	мадыфікацыйнае (памяншальн.)	<i>раніч-к-а, дзян-ёк, ве- чар-ок, ноч-к-а</i>
	N ₁	мутацыйнае (тое, што мае адносіны да прадмета, названага матывавальн. словам)	<i>раніш-нік, дзён-нік вячэр-нік, нач-нік, ве-чар-ынк-а, вячэр-н-я і інш.</i>
	A ₁	які мае адносіны да таго, што названа матываваль- ным словам	<i>раніш-н-і, дзён-н-ы, вя- чэр-н-і, нач-н-ы</i>
	V ₁	працэс пераходу ад адна- го стану да другога	<i>дн-е-ць, вечар-э-ць</i>
	V ₁	праводзіць час, названы матывавальным словам	<i>дн-ява-ць, вечар-ава-ць, нач-ава-ць</i>
	P ₁	часовае	<i>раніц-ай, дн-ём, ве- чар-ам, ноч-чу і інш.</i>

Другая і трэцяя ступені словаўтварэння больш індывідуальныя як па наборы парадыгм, так і па характары значэнняў матываваных слоў. Гэта тлумачыцца тым, што па меры аддалення ад зыходнага слова ў назоўнікавых гнёздах узрастае ступень адасаблення семантыкі матываванага слова ад зыходнага ў словаўтваральным ланцужку. Відавочна, што і ступень вар'іравання словаўтваральных значэнняў таксама ўзрастае.

Разгледзім цяпер праблему ўплыву семантыкі зыходнага слова на семантыку словаўтваральнага гнёзда ў іншым аспекце.

Назоўнікі *раніца, дзень, вечар, ноч* утвараюць выразную мікрасістэму, якая складаецца з дзвюх пар антанімаў.

Зразумела, што адносіны антаніміі зыходных слоў пераносзяцца і па словаўтваральныя гнёзды. Па сутнасці, антанімамі з'яўляюцца амаль усе суадносныя матываваныя адзінкі першай ступені словаўтварэння ў парах гнёзд. Параўн.: *ранічка — вечарок, дзянёк — ночка, ранішні — вячэрні, дзённы — начны, раніцай — вечарам, днём — ноччу, дняваць — начаваць*. У прыведзеных парах слоў антанімія поўнаасцю адлюстроўвае антанімію іх матывавальных слоў. Гэта значыць, што асноўным сродкам фарміравання антанімічных адносін з'яўляецца спасылкавая частка матываванага слова ці семантыка зыходнага слова. Словаўтваральныя афіксы ў фарміраванні антанімічных адносін у прыведзеных парах слоў неасрэднага ўдзелу не прымаюць. Па сутнасці, антанімія пар матываваных слоў у гнёздах, якія разглядаюцца, з'яўляецца адлюстраванай антаніміяй матывавальных слоў. Гэта пацвярджаецца таксама і тым, што словы першай ступені словаўтварэння, якія ўступаюць у антанімічныя адносіны, утвараюцца ці ў межах аднаго словаўтваральнага тыпу, ці ў межах сінанімічных словаўтваральных тыпаў. Напрыклад: *дзень → дн-ява-ць і ноч → нач-ава-ць, дзень → дзян-ёк і ноч → ноч-к-а, вечар → вечар-ам і раніца → раніц-ай*.

У нашым выпадку, паколькі лексічная антанімія зыходных слоў ускладняецца проціпастаўленнем па роду, г. зн. антаніміяй граматычнай (*раніца, ж. — вечар, м., дзень, м. — ноч, ж.*), матываваныя словы з мадыфікацыйным значэннем памяншальнасці ўтвораны з дапамогай сінанімічных словаўтваральных сродкаў. Пры гэтым супадае найбольш

істотны з трох кампанентаў, якія характарызуюць словаўтваральны тып як адзінку словаўтварэння, — значэнне словаўтваральнага фарманта. Параўн.: *дзень* → *дзян-ёк* — *ноч* → *ноч-к-а*, *раніца* → *раніч-к-а* — *вечар* → *вечар-ок*.

Дзеяслоўная пара *дняваць* — *начавачць* складаецца з лексічных адзінак, якія ўтвораны ў межах аднаго словаўтваральнага тыпу. Рознай тут з’яўляецца толькі родавая прыналежнасць зыходных назоўнікаў, што ў гэтым выпадку аказваецца неістотным. Такім чынам, тоеснасць словаўтваральных значэнняў фарманта накладваецца на лексічную антанімію матывавальнай базы.

Больш складаныя адносіны характэрны для матываваных назоўнікаў з мутацыйнымі значэннямі. Так, калі з пункту погляду лексічнай семантыкі словы *начнік* і *дзённік* антонімамі не з’яўляюцца, то на ўзроўні словаўтваральнай семантыкі такое сцверджанне цалкам дапушчальнае, паколькі лексічныя і словаўтваральныя значэнні вытворных слоў суадносяцца як частка і агульнае². У прыведзеных назоўніках якраз рэалізуецца адно і тое ж словаўтваральнае значэнне: 'тое, што мае адносіны да таго, што названа матывавальным словам'. А паколькі матывавальныя словы — антонімы, то і матываваныя на гэтым узроўні абстрагавання таксама з’яўляюцца антонімамі: *дзень* — *ноч*; *дзённік* — *начнік*.

Аднак на ўзроўні лексічнай семантыкі аб антаніміі, як адзначана вышэй, гаварыць не даводзіцца, нягледзячы на захаванне антаніміі матывавальных асноў і аднолькавага словаўтваральнага значэння фарманта. Гэта абумоўлена тым, што ў семантычнай структуры слоў *дзённік* і *начнік*, акрамя двух названых, прысутнічае трэці кампанент семантыкі, які характэрны для большасці мутацыйных утварэнняў. Іменна гэты трэці, не выражаны матэрыяльна, кампанент семантыкі матываванага слова такім чынам пераўтварае, ці дакладней, звязвае два першыя кампаненты, што першапачатковая антанімія матывавальных слоў нейтралізуецца.

У гэтай сувязі варта звярнуць увагу і на матываваныя назоўнікі *ранішнік* і *вечарынка*, *вячоркі* і г. д., якія займаюць аднолькавыя пазіцыі ў антанімічных гнёздах: $N \rightarrow NN_1$. З пункту погляду словаўтваральнага значэння — гэта, безумоўна, антонімы: *ранішнік* 'тое, што адбываецца раніцай' — *вечарынка*, *вячоркі* 'тое, што адбываецца вечарам'. На гэтым узроўні семантычнага абстрагавання *вечарынка* і *вячоркі* з’яўляюцца сінонімамі.

З пункту погляду лексічнага значэння найбольш адэкватным антонімам слову *ранішнік* можа служыць слова *вечар* у значэнні 'Грамадскі вячэрні сход, прысвечаны якой-н. даце, падзеі і г. д. // Вячэрняе прадстаўленне, паказ, які складаецца з асобных нумароў...'³. Гэта дае магчымасць зрабіць меркаванне аб мэтазгоднасці разглядаць *вечар* 'Грамадскі вячэрні сход...' не як ЛСВ лексемы *вечар*, а як самастойнае слова, другую намінацыю, таму што ў сэнсавай структуры гнязда гэты ЛСВ займае пазіцыю NN_1 , якая адпавядае пазіцыі слова *ранішнік* у гняздзе *раніца*. Параўн.: *раніца* → *ранішнік* і *вечар I* → *вечар II*. У такім выпадку выстройваюцца дзве пары самастойных антонімаў: *раніца* — *вечар I* і *ранішнік* — *вечар II*.

Асобнага разгляду патрабуюць дзеясловы *днець* і *вечарэць*. Па сваёй семантыцы яны з’яўляюцца антонімамі. Такім чынам, вытворныя антонімы *днець* — *вечарэць* знаходзяцца ў складзе неантанімічных зыходна словаўтваральных гнёзд. Калі звярнуць увагу на семантыку слоў *вечар* і *раніца*, якія абазначаюць па сутнасці адрэзкі часу, што аднаўядаюць пераходу ад адной часткі сутак да другой, то можна зрабіць меркаванне, што ланцужок → *днець* → *заднець*, *разаднець* павінны быў бы знаходзіцца ў гняздзе *раніца*. Параўн. рус. *утро* → *обутреть*⁴. У такім выпадку захавалася б паслядоўна зыходная антанімія ў словаўтваральных гнёздах. Аднак спецыфіка фарміравання лексічнай сістэмы беларускай мовы абумовіла наяўнасць гэтага словаўтваральнага ланцужка іменна ў гняздзе *дзень*.

Такім чынам, аналіз матываваных слоў першай ступені словаўтварэння паказаў, што асноўная доля нагрузкі ў фарміраванні антанімічных адносін у гнёздах, зыходнымі для якіх з’яўляюцца нематываваныя

антонімы, падае на спасылачную частку, г. зн. на аснову матывавальнага слова. Фармантная частка толькі садзейнічае захаванню антанімічнасці значэнняў суадносных матываваных слоў у параўнаных гнёздах, паколькі іх утварэнне на першай ступені, як правіла, адбываецца або ў межах аднаго і таго ж, або сінанімічных словаўтваральных тыпаў.

¹ Гл.: Лыков А. Г. // Актуальные проблемы русского словообразования. Ч. 1. Самарканд, 1987.

² Гл.: Тихонов А. Н., Пардаев А. С. Роль гнезд однокоренных слов в системной организации русской лексики. Ташкент, 1989. С. 11.

³ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 485.

⁴ Гл.: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. М., 1985. Т. 2. С. 296.

Н. І. АСТАХАВА

НАЗВЫ ХЛЕБА З КОРАНЕМ *рек- ВА УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Назвы хлеба з коранем *рек- утвараюць дэрывацыйнае гняздо, якое ўключае наступныя адзінкі: бел. *печыва, дапечыва; пячон, пячонка, пячонік; пячэнне; перапёк, перапечка, перапечайка, падпёк; попека, попічка, пропека, прыпёк, скарапечка*; руск. *пекиша, пекишка, опекиш, опекишек, опекишка, опекиша, опекуш, опекушка, пекошек, опекошек, пекушка, печешка; пекло; печиво, пещина; печень (печеня), печеник; печенье; печенюха, печенюшка; вытек, вытечка, невьпечка; недопека, недопечины; непропека, опеконок; перепека; перепечь (перепеча), перепечка, перепечье, перепечины; подпёк; припёк (припёка); припечка, припечник; пропекашка; передпечники; печнос*; укр. *печиво; печіння; перепічка, перепічайка; підпека*. Вяршыняй гэтага гнязда з'яўляецца дзеяслоў *pekti, які адносіцца да даволі шматлікай, добра захаванай славянскімі мовамі групе індаэўрапейскіх дзеясловаў з тэхнічным значэннем¹. Дзеяслоў *pekti абазначае адзін з асноўных працэсаў, якія адносяцца да прыгатавання ежы. Гэтым тлумачыцца шматлікасць назваў адпаведных вырабаў. Разгляд словаўтваральнай структуры найстаражытнейшых назваў хлеба і з'яўляецца мэтай нашага артыкула.

П е ч ы в а. Назва *печыва* сустракаецца на ўсёй усходнеславянскай тэрыторыі: бел. *печыва* (фанетычныя варыянты: гомел., віцеб. *печыво*, брэст. *пэчыво*) 'печаныя вырабы з мукі', 'колькасць хлеба, выпечанага за адзін раз' (ТСБМ IV, 252; ЛП 396; ДСБ 196; Каспяровіч 242; Янкова 266; СБГ III, 512; Шатэрнік 217; НС 71), руск. *печиво* (нарматыўнае *печиво*) (фанетычныя варыянты: маск., цвяр., іван. *печиво*, ярасл. *печово, пекиво, кекево*) 'усе спечанае з пішанічнай мукі', 'што-небудзь печанае, смажанае', 'прадукты для мучных хлебных вырабаў', 'усё, што гатуецца ў печы' (Даль III, 108—109; СРНГ XXV, 317; Мельніченко 142), укр. *печиво* 'кандытарскія вырабы з мукі', 'здобнае цеста, якое выразаюць і пякуць у форме кружкоў, зорчак і інш.', 'колькасць хлеба, выпечанага за адзін раз' (Гринченко III, 149; СУМ VI, 348).

Фанетычныя варыянты *пекиво, кекево*, адзначаныя ў рускіх дыялектах, можна растлумачыць як вынік працэсу уніфікацыі асноў на заднеязычных г і к (*рек- *печиво* → *пекиво, кекево* → *кекево*)².

Наяўнасць варыянта *печиво* ў яраслаўскіх гаворках можна растлумачыць змяненнем *e* ў *o*, што ўласціва многім паўночнарускім гаворкам як у націскным, так і ў ненаціскным становішчы, хоць, як адзначае Ф. П. Філін, уладзімірска-паволжская група гаворак, у якую ўваходзяць яраслаўскія і іванаўскія гаворкі, стаіць на мяжы наяўнасці-адсутнасці перахода *e* ў *o*³. Гэтым растлумачваецца адначасовае ўжыванне *печиво* (іван.) і *печово* (ярасл.) у адной групе гаворак.

Для адзначанай назвы выяўляюцца адпаведнікі ў паўднёвай і заходняй групах славянскіх моў: балг. *печиво* 'што-небудзь печанае' (Героу IV, 27), харв. *pečivo* 'тое, што замешана і спечана' (RJA IX, 743), макед. *печиво* 'тое ж' (Конески II, 162), чэш. *pečivo* 'печаная ежа' (Travníček 1144), дыял. *pečivo* 'печаны хлеб' (Bartoš 285), польск. *pieczywo* 'хлебны выרב', 'сукупнасць хлебных вырабаў' (SW IV, 145). Нягледзячы на